
УДК 811.161.2.06.373

Ю.В. Романюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СЛОВОТВІРНІ КЛАСИ УКРАЇНСЬКИХ ДІЄСЛІВ У ПОРІВНЯННІ ЗІ СЛОВОЗМІННИМИ

У статті визначено словотвірний клас дієслова, обґрунтовано критерії виділення класів українських дієслів, спрогнозовано поділ дієслів на класи та поділ цих класів на ядро і периферію. Виділено три критерії класифікації й подано приклади словотвірних класів українських дієслів.

Ключові слова: дієслово, словотвір, словотвірний клас, словозмінний клас, типова парадигма.

Дієслово, як і інші частини мови, може бути продуктом словотворення. Йому властива як міжчастиномовна (переважно відіменникові та відприкметникові дієслова), так і розгалужена внутрішньочастиномовна деривація. Для класифікації похідних дієслів слід встановити типові дієслівні словотвірні парадигми, вивчивши апарат реалізованих у них моделей словотворення, набори формантів із властивими їм словотвірними значеннями. Завдяки цьому й буде закладено підґрунтя для визначення словотвірних класів дієслів як сукупностей одиниць зі спільною типовою парадигмою словотворення. Метою поданого дослідження є обґрунтування критеріїв виділення словотвірних класів українських дієслів та їхнього поділу на ядро й периферію в межах системи сучасного дієслівного словотворення. Це лише наш перший крок до вивчення словотвірних класів українського дієслова. У пропонованій розвідці прагнемо встановити релевантні ознаки формально-семантичної структури дієслів, що уможливають їхнє об'єднання в словотвірні класи, простежити типологію таких дієслівних угруповань, а також спільне та відмінне в зіставленні з аналогічними дієслівними об'єднаннями в інших слов'янських мовах.

© Ю.В. РОМАНЮК, 2019

Термін «словотвірний клас дієслова» у славістичних студіях зазвичай не використовують, але із самим поняттям такого класу працювали українські (І.І. Ковалик, Н.Ф. Клименко), словацькі (К. Бузашшіова), польські (С. Кароляк, Я. Ставницька) дослідники. Отже, об'єктом нашого дослідження є класифікація дієслів за їхніми словотвірними ознаками. До аналізу було залучено дієслова з різною твірною основою, категорійними словотвірним та лексичним значенням. Така різноманітність уможливила врахувати широкий спектр ознак формально-семантичної структури дієслів для їхнього поділу на словотвірні класи. Ознаки, встановлені на пробному масиві дієслів, дібраних з реєстру «Граматичного словника української літературної мови. Словозміна» (далі — ГС) [11], надалі плануємо перевірити на всьому корпусі дієслів у цьому достатньо показовому за своєю фактичною основою джерелі.

Словник укладено у відділі лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України. До масиву дієслів з його реєстру плануємо додати дієслова з Комп'ютерного фонду інновацій (КФІ), який від 2006 р. формують співробітники групи структурно-математичної лінгвістики цього ж відділу. Добір дієслів з ГС спрощує інверсійний спосіб упорядкування реєстру. Дієслова в ньому заабетковано не за початком, а за кінцівками, просуваючись від закінчення до початку слів. Завдяки цьому прозорою стає їхня словотвірна будова. Це особливо стосується дієслів, утворених суфіксальним способом. У такому оберненому словнику, як обговорюваний ГС, дієслова групуються довкола безпрефіксного твірного дієслова з певною суфіксальною частиною. Однак стверджувати, що обернений словник, або словник *a tergo*, унаявнює словотвірну будову всіх дієслів, не можна. Йдеться насамперед про атематичні дієслова, дієслова з архаїчними, зв'язними або спрощеними, твірними основами на зразок *дати*, *вийти*, *стятися*.

Уперше поняття словотвірного класу вжив І.І. Ковалик у 1979 р. в академічному «Словотворі сучасної української літературної мови». Учений вважав словотвірні (в його термінології — «словотворчі») класи «супідрядними складовими загальної системи словотвірної будови мови — системи словотвору окремих частин мови» [7: 28]. На відміну від словотворчих класів у трактуванні І.І. Ковалика для нас клас — це тип словотворення, а точніше, тип парадигми віддієслівного словотворення. Отже, якщо прийняти за основу дефініцію словотворчого класу І.І. Ковалика, наш словотвірний клас дієслова — це підклас словотворчого класу.

Розглядаючи поняття словотвірного класу слід згадати поняття «інтенційний тип дієслова», яке для словацької мови у праці «Семантична структура словацьких девербативів» запропонувала К. Бузашшіова [1]. Іntenційний тип дієслова дослідниця визначала за способом реалізації у реченні суб'єкта дії (агенса), названої таким дієсловом, та її об'єкта (паціенса). Методику визначення типових словотвірних парадигм дієслів, яку розробила К. Бузашшіова, на матеріалі тематичної групи українських

дієслів *ткання* апробувала Н.Ф. Клименко [9: 99 — 194]. У нашому дослідженні ми використовуємо напрацьований у словацькій та українській дериватології концептуальний і методико-процедурний апарат вивчення реалізації словотвірного потенціалу дієслів певних типів. Для виявлення ознак форми та семантики дієслів, що уможливають їхнє об'єднання в словотвірні класи, цінним є і досвід укладання гніздових словотвірних словників. У словниках на зразок «Словника словотвірних гнізд сучасної польської мови» у 4 томах (Краків, 2001 — 2004) або «Кореневого гніздового словника української мови: Гнізда з вершинами — омографічними коренями» Є.А. Карпіловської подано в цілому формально-семантичну структуру угруповань спільнокореневих слів різних частин мови [3: 31].

Аналіз і переосмислення згаданих підходів дали можливість виділити три критерії класифікації дієслів за їхніми словотворчими ознаками. Отже, словотвірний клас дієслова пропонуємо виділяти за такими критеріями: 1) спільна твірна основа, 2) словотвірне значення форманта і 3) категорійне лексичне значення дієслова. Базовими (вихідними) вважаємо словотвірні класи непохідних дієслів, таких як *їздити*, *казати* та похідних безпрефіксних дієслів I ступеня похідності, на зразок *білити*.

Критерій «спільна твірна основа». Спільна словотвірна основа співвідносить похідне дієслово з його твірною одиницею й разом із формантом складає його словотвірну структуру. Проте, порівняно з дієсловом першого ступеня похідності, у дієслів наступних ступенів уже інша, складніша, твірна основа, яка крім базової основи містить форманти попередніх ступенів похідності (*їздити* — *поїздити*; *поїздити* — *попоїздити*). Отже, до одного класу належать дієслова, що мають спільну базову твірну основу, тобто **твірну основу вихідного дієслова у словотвірному ланцюжку**. Наприклад: *їздити* — *поїздити* — *попоїздити*, *їздити* — *наїздитися*. На відміну від словозмінного класу, **словотвірний** клас окреслюють не лише за формальними критеріями, а й за семантичними, зважаючи на особливості віддієслівної **словотвірної** парадигми. Критерій базової твірної основи є водночас формальним і семантичним.

Критерій словотвірного значення форманта враховує крім спільної твірної основи спільне категорійне значення похідного дієслова певної словотвірної структури, виражене за допомогою форманта. Словотвірний клас об'єднує дієслова зі спільною базовою твірною основою, а його формально-семантичну типовість або унікальність визначає, на нашу думку, саме набір формантів і властивих їм категорійних словотвірних значень: *бігати* — *побігати* (бігати якийсь час) — *попобігати* (побігати довгий час і у багатьох місцях); *ходити* — *походити* (ходити якийсь час) — *попоходити* (походити довгий час і у багатьох місцях) або *їздити* — *заїздити* (їдучи, проникати всередину чогось), *бігати* — *забігати* (бігаючи, проникати всередину чогось). Так само *літати* — *політати* — *пополітати*, *літати* — *налітатися* (політати досхочу); *плавати* — *поплавати*, *плавати* — *наплаватися* (поплавати досхочу); *ширяти* — *поширяти* — *попоширяти* та інші дієслова групи переміщення в просторі, руху.

Третій критерій спільного категорійного лексичного значення слова — це інтегральна сема, на підставі якої вдається виявити типовість словотвірного потенціалу базових для класу дієслів і, відповідно, спільне в структурі словотвірних парадигм від них. Наприклад, у наведених вище дієсловах таку спільну категорійну сему становить значення переміщення в просторі, руху.

Словотвірний клас, виділений на основі базової твірної основи, словотвірного значення форманта й інтегральної лексичної семи, об'єднує вихідне дієслово певного словотвірного ланцюжка і його похідні різного ступеня, які належать до однієї частини мови, а в її межах, до певної тематичної групи (у нашій розвідці — до дієслів переміщення в просторі, руху).

Спроба опису словотвірної системи мови, зокрема системи внутрішньодієслівного словотворення, як градаційної структури, що має ядро, периферію та перехідну зону між ними дає наступні результати. Під ядром розуміємо сукупності дієслів, похідних від певного базового дієслова, які створено за типовими, регулярно відтворюваними моделями. Для словотвірних класів дієслів ядро, очевидно, складуть певні прогнозовані типові парадигми, у яких реалізовано 3 чи більше категорійних словотвірних значень, наприклад, «завершити дію», «почати дію», «виконати дію протягом якогось часу», «виконати дію протягом тривалого часу й охопити нею всі або багато об'єктів», «спрямувати дію всередину чогось», «виконати дію інтенсивно», а периферію — парадигми, які включають похідні з малопродуктивними словотвірними значеннями на зразок *цілувати* — *поцілувати* (однократна дія). Такий поділ словотвірних класів на ядро і периферію — лише припущення, і остаточно буде здійснений після опрацювання достатньо показового масиву дієслів. Це стосується також перехідної зони — оточення ядра і периферії (у розумінні А.О. Білецького).

Так, у дієслівній словозміні ядро системи становлять регулярні, активно відтворювані й поповнювані класи, вони представляють, за висловом А.О. Білецького «абсолютний лад» [6: 20 — 31]. Периферію словозмінної системи формують унікальні класи, до складу яких входять одиничні дієслова. Такі класи демонструють «абсолютний безлад», а перехідну зону А.О. Білецький залежно від її тяжіння до ядра чи до периферії назвав «відносним ладом» або «відносним безладом». Перехідна зона — словозмінні класи, що демонструють певну активізацію або пасивізацію.

Співвідношення ядра і периферії системи за встановленою В.С. Перейбийніс закономірністю можна визначити так: ядро охоплює 75%, а периферія — 25% складу системи [12: 161]. Проте для дієслівної словозміни ми структуруємо і 25%, виділяючи на цій ділянці структури системи периферію (класи з чисельністю від 10 до 1 дієслова, напр., *тяти*, *стятися*) і перехідну зону між ядром і периферією (класи з кількістю дієслів від 10 до 350, напр., *клясти*, *винести*, *лізти*). Структуруємо й перехідну зону,

поділяючи її на оточення ядра (класи з кількістю від 100 до 350 дієслів, напр., клас із дієсловами *каламутити, одемократити* (107 дієслів) й оточення периферії (класи від 10 до 100 дієслів, напр., *випрямити, серфити* (27 дієслів). Периферія і перехідна зона в системі **дієслівних словотвірних класів** після їх виділення також буде структурованою.

Для формування словотвірних класів недоцільно застосовувати ту саму методику, що й для виділення класів словозмінних — визначати класи лише за формальними показниками словозміни, оскільки словотвір тісно пов'язаний із семантикою дієслів, через що словотвірна парадигма не така регулярна, як парадигма словозмінна.

Стабільне ядро дієслівної словозміни охоплює 75% проаналізованих у ГС одиниць, а це приблизно 35 тис. дієслів. Усього на цьому масиві було виділено 280 парадигматичних класів на підставі аналізу дієвідмінювання. Дванадцять з них, з чисельністю, вищою за 350 дієслів і склали ядро словозмінної системи. Стабільність ядра система виявляє в усталеному, регулярному способі дієвідмінювання. Ці 12 класів унаочнюють дію семіотичної переваги (велика кількість одиниць підкоряється дії тих самих закономірностей) в словозмінній системі дієслів української мови, а саме: невелика кількість класів (три) охоплює 18 111 дієслів з 35 331, уміщених у реєстрі Словника, або 51,2% складу дієслів у його реєстрі. Стабільність ядра підтверджують нові дієслова, здебільшого утворювані за найпродуктивнішими моделями словозмінних класів. Продуктивність (висока, середня, низька) й непродуктивність виявлені на масиві 35 тис. кодифікованих дієслів в конкретних кількісних показниках (це подано у Додатку 3 до ГС) і підкріплені наявністю новотворів та позасловникової авторської лексики, тобто узуальними та оказіональними продуктами мовної практики [13: 75 — 83]. Різниця між словозмінним і словотвірним класом полягає саме у рівні використання семантики для їхнього визначення. Для словозмінного класу це семантика граматична, а для словотвірного — лексична і граматична.

Підсумовуючи результати попереднього аналізу словотвірних класів українських дієслів, можна стверджувати, що для такої класифікації найбільше значення мають семантичні критерії. Проте сукупність словотвірних класів як особливий тип класифікації дієслів за ознаками форми та семантики потребує докладного вивчення для уточнення критеріїв їхнього виділення, верифікації кількісних ознак їхнього поділу на типові, що формують ядро системи сучасного дієслівного словотворення, й унікальні, належні до периферії такої системи. Надійному розв'язанню цього завдання сприятиме дослідження достатньо показової сукупності різноструктурних дієслів з урахуванням широкого спектру не лише системних, а й текстових ознак їхніх форми та семантики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Buzássyová K. Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda. 1974.
2. Karolak S. Semantyczna kategoria aspektu, [w serii:] Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska, t. 8. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy. 2008.

3. Karpilowska Eugenia A. Gniazda słów jako językowy obraz świata. Perspektywy badań porównawczych. "LingVaria" 2 (4), s. 27 — 41. 2007.
4. Stawnicka J. Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom I. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2009.
5. Stawnicka J. Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom II. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. 2010.
6. Белецкий А.А. Система и несистема в естественном языке. *Структурная и математическая лингвистика*. Вип. 2. Київ, 1974. С. 20 — 31.
7. Жовтобрюх М.А. (Ред.). Словотвір сучасної української літературної мови. Київ, 1979.
8. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови: Гнізда слів з вершинами — омографічними коренями. Київ, 2002.
9. Клименко Н.Ф. Структура лексико-семантичного поля. *Н.Ф. Клименко, М.М. Пещак, І.Ф. Савченко. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики*. Київ, 1982. С. 99 — 194.
10. Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Львів, 1961.
11. Критська В.І. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. Київ, 2011.
12. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови. Київ, 1970.
13. Романюк Ю.В. Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 75 — 83.
14. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. Київ, 2003.

REFERENCES

1. Buzássyová, K. (1974). Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava: Veda (in Pol.).
2. Karolak, S. (2008). Semantyczna kategoria aspektu, [w serii:] Gramatyka konfrontatywna bułgarsko-polska, t. 8. Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy (in Pol.).
3. Karpilowska, E.A. (2007). Gniazda słów jako językowy obraz świata. Perspektywy badań porównawczych. *LingVaria*, 2 (4), 27 — 41 (in Pol.).
4. Stawnicka, J. (2009). Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom I. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Pol.).
5. Stawnicka, J. (2010). Studium porównawcze nad kategorią semantyczno-słotwórczą Aktionsarten w języku rosyjskim i polskim. Tom II. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego (in Pol.).
6. Beletsky, A.A. (1974). System and non-system in a natural language. *Structural and Mathematical Linguistics*, 2, 20 — 31. Kyiv: Higher School (in Ukr.).
7. Zhovtobryuh, M.A. (Ed.). (1979). Word of the Modern Ukrainian Literary Language. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.).
8. Karpilovskaya, E.A. (2002). The root nesting dictionary of the Ukrainian language: Nodes of words with vertices — homogeneous roots. Kyiv: Ukrainian Encyclopedia Publishing (in Ukr.).
9. Klymenko, N.F (1982). The structure of the lexical-semantic field. *N.F., Klymenko, M.M., Peshchak, I.F., Savchenko. Formalized basics of semantic vocabulary classification*. P. 99 — 194. Kyiv: Scientific thought (in Ukr.).
10. Kovalyk, I.I. (1961). Word formation doctrine. Lviv: Publishing House of Lviv University (in Ukr.).
11. Krytska, V.I. (2011). Grammar Dictionary of Ukrainian Literary Language. Word change. Kyiv: Publishing House of D. Burago (in Ukr.).
12. Perebyinis, V.S. (1970). Quantitative and qualitative characteristics of the system of phonemes of modern Ukrainian literary language. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.).
13. Romanyuk, Ju.V. (2017). Dictionaries of verbs in modern Ukrainian. *Ukrainian language*, 2, 75 — 83 (in Ukr.).
14. Sokolova, S.O. (2003). Prefixing derivation of verbs in modern Ukrainian. Kyiv: Scientific Thought (in Ukr.).

Статтю отримано 22.04.2019

Ju.V. Romaniuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

DERIVATIONAL CLASSES OF UKRAINIAN VERBS COMPARED
WITH INFLECTIONAL CLASSES

The purpose of the article was to determine the word-formative classes of the verbs, to substantiate the criteria for the allocation of classes of Ukrainian verbs, to predict the division of verbs into classes and the division of these classes into the core and periphery. We propose to select the verb word-formation classes according to criteria such as the Criterion of the basis, the Criterion of word-formation value and the Criterion of the common categorical lexical value. The last Criterion is an integral lexical sema, a common categorical lexical meaning, which finally divides the verbs into word-forming classes. This is the meaning of the movement, as in the verb їздити, or the meaning of speech, as in the verb казати. All the verbs with meaning of movement combine by these criteria into the one class. Summarizing the above results of the preliminary analysis of word-formation classes of Ukrainian verbs, it can be argued that for such a classification the semantic criteria are the most important. However, the aggregate of word-building classes as a special type of classification of verbs based on their forms and semantics requires a detailed study to specify the criteria for their selection, verification of the quantitative characteristics of their division into typical, forming the core of the system of modern verb word formation, and unique, belonging to the periphery of such a system. A reliable solution to this problem will contribute to the survey of a sufficiently indicative set of multi-structured verbs, taking into account a wide range of not only systematic but also textual features of their forms and semantics.

Keywords: *the typical paradigm, the verb, the word formation, the word-formation class, the word-inflection class.*